

PARRÒQUIA I SOCIETAT RURAL AL BISBAT DE GIRONA, SEGLES XIII-XIV¹

ELVIS MALLORQUÍ
Universitat de Girona

RESUM

La parròquia, poc valorada per la historiografia medieval, fou la institució fonamental per a l'ordenació de la societat rural del bisbat de Girona entre els segles x i xiv. Constituïa un territori ben delimitat, els habitants del qual rebien els sagraments eclesiàstics dels clergues que regien l'església i, a través de l'obreria i dels obrers, participaven en la gestió del temple i de la seva economia. La parròquia va incidir directament en l'ordenació del poblament rural a través tant dels nuclis eclesials o *celleres* com dels masos dispersos pel terme d'una parròquia. A més, la parròquia era una important font de rendes: a través de la documentació generada pel bisbe de Girona, el delme era una renda en mans, sobretot, de senyors feudals, cavallers i importants institucions eclesiàstiques; els clergues parroquials només rebien les primícies i altres drets de menor valor. Finalment, la parròquia contribuï enormement a la configuració de les comunitats rurals de bona part del bisbat de Girona.

PARAULES CLAU

Parròquia, societat rural, delme, clercat, bisbat de Girona, obreria.

Parish and rural society in the diocese of Girona, 13th and 14th centuries

ABSTRACT

The parish, undervalued by the medieval historiography, was a fundamental institution for the arrangement of the rural society of the diocese of Girona between

1. Aquest article és un resum de la tesi doctoral dirigida pel doctor Lluís To Figueras, que va ser llegida a la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona el 26 de març del 2007. El tribunal que la va avaluar estava format pels professors Josep M. Salrach (Universitat Pompeu Fabra), Pascual Martínez Sopena (Universitat de Valladolid), Roland Viader (Centre National de la Recherche Scientifique, CNRS, Tolosa), Joaquim M. Puigvert (Universitat de Girona) i Pere Ortí (Universitat de Girona), i li van concedir la màxima qualificació.

the 10th and the 14th centuries. It was a well delimited territory, whose inhabitants received the ecclesiastic sacraments from the clergymen who ruled the church and, through the churchwardenship and the churchwardens, they took part in the management of the parish and its economy. The parish influenced directly in the organisation of the rural settlement not only through the ecclesiastical villages, or *celleres*, but also through the farmhouses scattered within the boundaries of the parish. Besides, the parish was an important source of revenues: through the documentation generated by the bishop of Girona, the tithe appears as a revenue mainly in hands of feudal lords, gentlemen and important ecclesiastic institutions; the parochial clergymen only received the first fruits, or *primícies*, and other rights of minor value. Finally, the parish contributed significantly to the rural communities configuration in most of the diocese of Girona.

KEY WORDS

Parish, rural society, tithe, clergy, diocese of Girona, churchwardens.

La parròquia rural, tot i haver estat objecte d'estudis des del segle XIX, és una institució que ha passat força desapercibuda en bona part dels treballs sobre la societat medieval de les regions mediterrànies d'Europa. El motiu és que normalment s'ha col·locat el castell al centre de les relacions entre els grups socials presents en el camp, sobretot a partir del segle XI i de la feudalització del conjunt de la societat europea.² A la Catalunya Vella, o més exactament a les terres de Girona, l'*incastellament* hi era present, però no era la forma predominant d'organització del poblament i de la societat. En canvi, era al voltant de la parròquia que s'articulaven tant el territori com la societat rurals del bisbat de Girona i, en especial, de la seva meitat meridional—els ardiaconats de Girona i la Selva— que constitueix el marc d'anàlisi elegit.

Altres factors han contribuït a delimitar l'àmbit territorial estudiat. En primer lloc, diversos historiadors que han treballat la documentació gironina dels segles X, XI, XII i XIII, han assenyalat algunes particularitats que es desmarquen de l'evolució d'altres parts de la Catalunya Vella. En concret, el predomini d'alous senyoriais al segle X, la difusió de les parròquies abans de

2. Pierre TOUBERT (1973), *Les structures du Latium médiéval: Le Latium méridional et la Sabine du IXe siècle à la fin du XIIe siècle*, Roma, École Française de Rome; Pierre BONNASSIE (1975-1976), *La Catalogne du milieu du Xe siècle à la fin du XIe siècle: Croissance économique et mutations d'une société*, Tolosa, Association des Publications de l'Université de Toulouse - Le Mirail, 2 v.

l'any 1000 i el retard en la implantació dels castells³ en relació amb les zones de la frontera no encaixen del tot amb el model d'evolució presentat per Pierre Bonnassie en la seva tesi doctoral, elaborada a partir d'exemples piri-nencs i barcelonins sobretot. En segon lloc, en uns quants articles sobre dife-rents comarques catalanes s'ha destacat el paper de la parròquia a l'hora de la configuració de la societat rural: d'una banda, perquè la parròquia es va esta-blir territorialment entre els segles x i xi⁴ i, de l'altra, perquè a redós del temple parroquial van néixer els primers nuclis de població concentrada —les sagra-res o celleres—;⁵ a més, els drets parroquials i el delme eren unes importants fonts d'ingressos per a la noblesa laica i per a les institucions eclesiàstiques dels segles xi i xii.⁶ Finalment, la publicació de treballs sobre les parròquies ca-talanes d'època moderna,⁷ que demostraven l'abast de la participació laica en

3. Lluís TO (1991), «El marc de les comunitats pageses: *villa* i parròquia en les diò-cesis de Girona i Elna (final del segle IX - principi de l'XI)», a X. BARRAL (dir.), *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any mil (Col·loqui Internacional Hug Capet 987-1987: La France de l'an mil)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, p. 212-239; Ramon MARTÍ (1997), «L'alou a la documentació catalana d'època comtal: solució d'un problema histo-riogràfic genèric», a *La vida medieval als dos vessants del Pirineu: Comunitats pageses. Estructures d'hàbitat. Cultura material. El registre de dades arqueològic (Actes del 4t Curs d'arqueologia d'Andorra 1994)*, Andorra, Govern d'Andorra i Ministeri de Cultura, p. 28-60.

4. Josep M. MARQUES (1996-1997), «Parròquies i divisió administrativa del territori, fins al segle XI», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* (Girona), núm. 38, p. 1501-1520.

5. Ramon MARTÍ (1988), «L'ensagerament: l'adveniment de les sagrares feu-dals», *Faventia* (Barcelona), núm. 10, p. 153-182; Víctor FARIAS (1993), «La sagraera ca-talana (c. 1025 - c. 1200): característiques y desarrollo de un tipo de asentamiento ecles-ial», *Studia Historica. Historia Medieval* (Salamanca), núm. 11, p. 81-121; Pierre BONNASSIE (1994), «Les “sagrares” catalanes: la concentration de l'hàbitat dans le “cer-ple de paix” des églises», a Michel FIXOT i Elisabeth ZADORIO-RIO (ed.), *L'environnement des églises et la topographie religieuse des campagnes médiévales (3e Congrès Internatio-nal d'Archéologie Médiévale, Aix-en-Provence, 28-30 sept., 1989)*, París, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, p. 68-79; Aymat CATAFAU (1998), *Les celleres et la naissance du village en Roussillon (xe-xve siècles)*, Perpinyà, Presses Universitaires de Perpignan; Víctor FARIAS, Ramon MARTÍ i Aymat CATAFAU (2007), *Les sagrares a la Cata-lunya medieval*, Girona, Centre de Recerca d'Història Rural, Associació d'Història Ru-ral de les Comarques de Girona, Documenta Universitària.

6. Josep M. SALRACH (1999), «Disputes i compromisos entre l'Església de Girona i la noblesa: notes d'unes difícils relacions (segles XI i XII)», *Anuario de Estudios Medie-vals* (Barcelona), núm. 29, p. 927-957.

7. Joaquim M. PUIGVERT (1986), *Una parròquia catalana del segle XVIII a través de la seva consuetat (Riudellots de la Selva)*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana; Joaquim M. PUIGVERT (2000), *Església, territori i sociabilitat (segles XVII-XIX)*, Vic, Eumo.

el seu funcionament intern, feia realment necessària una recerca sobre la fase medieval de les parròquies de Catalunya.

FONTS DOCUMENTALS

L'elecció d'estudiar les parròquies rurals del bisbat de Girona ha anat acompanyada de la voluntat de romandre obert a totes les fonts d'informació possibles que s'hi refereixin i no únicament a les actes de consagració i dotació d'esglésies, majoritàriament dels segles X, XI i principis del XII, que enregistren el naixement i la constitució de les parròquies gironines,⁸ i les visites pastorals que, a partir del 1300, presenten les parròquies com unes institucions vives, formades pel clergue i la comunitat de feligresos i perfectament integrades en l'estructura de la diòcesi.⁹

Per si soles, aquestes fonts no permeten valorar adequadament la importància de la parròquia, entendre'n la seva funció en la societat rural i copsar-ne la complexitat existent. Per això, també he acudit a fonts documentals que no es refereixen d'una manera preferent a la parròquia, però que proporcionen moltes dades que, relacionades entre elles, completen la imatge global de les parròquies gironines. Per exemple, els pergamins del segle XI permeten constatar que la parròquia va substituir la vil·la com a marc territorial bàsic arreu del bisbat a l'hora de localitzar terres, camps, cases i drets. Els del segle XII, entre els quals destaquen les donacions i vendes de drets eclesiàstics a favor de la catedral de Girona i de monestirs benedictins, permeten entendre que el control laic de les parròquies i dels seus drets havia estat gairebé absolut al segle XI. Les escriptures relacionades amb els delmes que es conserven en pergami, en cartorals i en registres de la cúria diocesana als fons de l'Arxiu Diocesà de Girona,¹⁰ són el testimoni de l'enorme tasca desenvolupada pels bisbes dels segles XIII i XIV per tal de convertir-se en senyors eminents de tots els delmadors laics del bisbat. En relació amb aquestes escriptures, el *Llibre verd dels*

8. Ramon ORDEIG (1993-2002), *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, Vic, Fundació Galliga, 6 v.

9. Joaquim M. PUIGVERT *et al.* (2003), *Les visites pastorals dels orígens medievals a l'època contemporània*, Girona, CCG i Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines.

10. Josep M. MARQUÈS (1984), *Pergamins de la Mitra (899-1687): Arxiu Diocesà de Girona*, Girona, Institut d'Estudis Gironins; Josep M. MARQUÈS (1993), *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona (segles IX-XIV)*, Barcelona, Fundació Noguera, 2 v.; Josep M. MARQUÈS (1995), *Esriptures de Santa Maria de Vilabertran (968-1300)*, Figueres, Institut d'Estudis Empordanesos.

feus de l'any 1362, el colofó final de la política episcopal de control dels delmes, també serveix per comprendre que l'apropiació feudal de les esglésies gironines i dels seus drets encara era molt important en aquest moment.¹¹ Els notaris del segle XIII van començar a anotar la parròquia on residien les persones que intervenien en els contractes, la qual cosa indica que la comunitat parroquial es començava a consolidar. Els capbreus senyorials d'inicis del segle XIV recullen els noms de tots o bona part dels feligresos d'una parròquia determinada i, en certes ocasions, permeten saber si vivien en masos o en cases dels nuclis de població concentrada. Els registres redactats a la cúria diocesana documenten com els bisbes intervenien en la vida interna d'una parròquia: nomenaven els clergues parroquials, els convocaven als sínodes per instruir-los, els vigilaven a través de les visites pastorals, els corregien amb multes i sancions si calia, els ordenaven que controlessin els seus feligresos, etc. Finalment, els registres de les notaries de nuclis rurals aporten moltes dades, per al primer terç del segle XIV, sobre les activitats privades de parroquians i de clergues, especialment les compravendes de terres, bestiar i drets, i els préstecs i deutoris.

Tots aquests tipus documentals m'han permès observar la parròquia des de perspectives molt diferents i això és essencial per entendre que, als segles medievals, era la suma d'unes quantes realitats superposades. En efecte, la parròquia era:

1. La cèl·lula territorial base de tots els ardiaconats del bisbat.
2. Un dels elements estructuradors del poblament rural del bisbat, sobretot a través dels nuclis eclesials que va originar i dels camins locals que els unien amb els masos del terme.
3. Una institució que reunia el conjunt de drets i prestacions que els fidels pagaven als clergues, als capellans, als senyors laics i eclesiàstics i als bisbes.
4. El mecanisme a través del qual els rectors transmetien els valors i ideals de la jerarquia eclesiàstica cap a la resta de la població rural.
5. Un important marc de sociabilitat per a cada comunitat rural perquè la dispersió predominant de l'hàbitat feia que les comunitats tinguessin poques ocasions d'actuar conjuntament.
6. Un dels principals escenaris de les aliances i de les lluites entre els diversos actors del món rural: senyors, clergues, pagesos de mas i vilatans.

11. Arxiu Diocesà de Girona (ADG), Pergamins de la Mitra, *Llibre verd dels feus* (1362). Actualment estem preparant l'edició d'aquest volum, que apareixerà acompanyada d'un estudi introductori; la referència és: ELVIS MALLORQUÍ, *El Llibre verd del bisbe de Girona (1362-1371): El delme i l'estructura feudal de la diòcesi de Girona al segle XIV*, Girona, Diputació de Girona (en premsa).

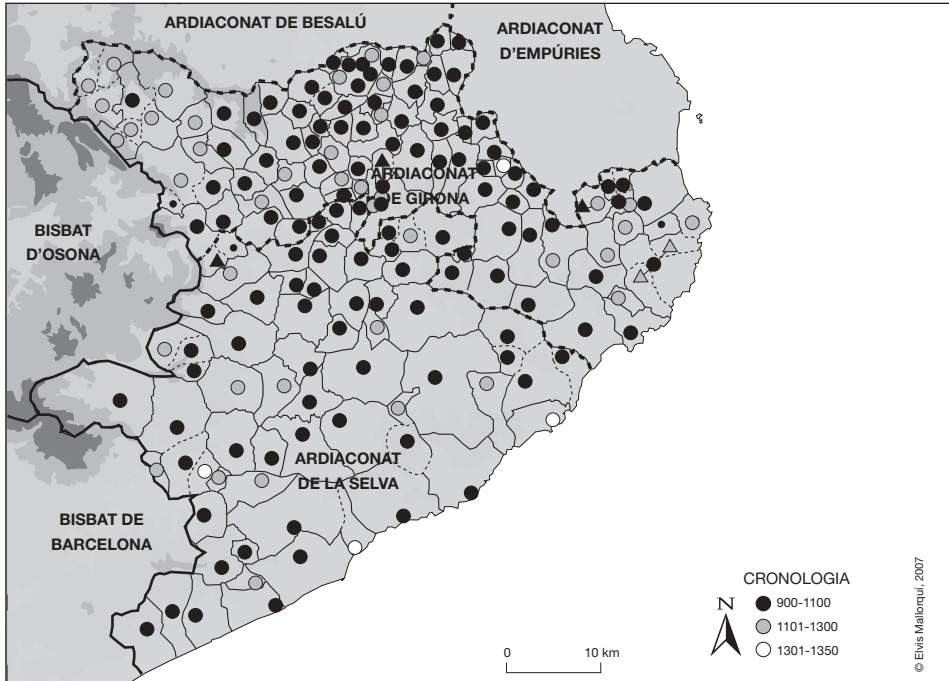
LA PARRÒQUIA EN EL TERRITORI RURAL DE GIRONA

Entre els segles X i XI, la parròquia va esdevenir la cèl·lula territorial bàsica del bisbat de Girona. Abans, existien diversos tipus d'esglésies rurals al segle IX: temples erigits al damunt de mausoleus funeraris d'època tardoromana, petites cel·les monàstiques que formaven part del patrimoni de la catedral o de grans cenobis benedictins afavorits pels reis carolingis, ermites aïllades que són citades com a afrontacions de vil·les i esglésies establertes al centre d'unes vil·les o vilars que reben el nom de *basilicas*. A partir de la fi del segle IX, aquest darrer tipus d'església esdevé el centre de percepció d'una nova prestació eclesiàstica, el delme, imposada sobre la producció agrícola i ramadera d'un conjunt de vil·les i vilars. La delimitació dels territoris parroquials és perfectament visible en les actes de consagració i dotació posteriors al 900 que fixaven sobre el terreny els límits de cada nova parròquia.

La constitució de la xarxa de parròquies es va realitzar entre els segles X i XI, tal com es comprova a partir de les primeres mencions documentals de cadascuna de les parròquies gironines. No totes les parròquies, però, van acabar sent iguals: les més extenses, amb territoris formats per l'agregació de diferents vil·les i vilars, semblen ser també les més antigues; en canvi, les que coincidien amb una sola vil·la carolíngia serien les més recents. Ara bé, la solidesa de la parròquia com a marc territorial del món rural es posa de manifest amb la gran estabilitat del nombre de parròquies entre el segle XI i el XIV: el 75 % de les esmentades en les llistes del segle XIV apareix abans del 1100; entre el 25 % restant hi ha les parròquies que són citades més tard per manca de documents i les que van ser creades de bell nou a la ciutat de Girona, als seus entorns i en d'altres punts del bisbat (vegeu el mapa 1).

L'interior dels termes parroquials estaven estructurats a partir de l'església, un edifici adequat per a l'administració dels sacraments als feligresos i per a la celebració de la missa dominical i d'altres celebracions litúrgiques. Aquestes funcions li conferien una supremacia sobre la resta de temples —capelles, ermites i esglésies sufragànies— que hi poguésser haver en el terme. Com es pot comprovar en el cas de Cruïlles,¹² des del segle XI es documenten sagrers en els cercles de pau i d'asil al voltant del temple parroquial de Santa Eulàlia, del

12. Elvis MALLORQUÍ (1999), «Homes, viles i masos (Cruïlles, 1319)», a Rosa CONGOST i Lluís TO (dir.), *Homes, masos, història: La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat i Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona, p. 43-89.

MAPA 1. Les parròquies dels ardiaconats de Girona i la Selva.

priorat benedictí de Sant Miquel i de la capella rural de Sant Joan de Salelles. No totes aquestes sagreres, però, van originar nuclis de població concentrada i permanent: al voltant de la capella de Salelles, només s'hi van aixecar dues cases més. Ara bé, a la plana la majoria dels nuclis eclesials es van consolidar i van acabar sent designats pels textos dels segles XIII i XIV com a celleres. Algunes celleres, situades a prop de camins o d'institucions monàstiques —Sant Miquel de Cruïlles—, van créixer ràpidament entre els segles XIII i XIV fins a esdevenir viles. A més, sobretot a l'Empordà, els senyors van establir la seva residència a l'interior de les celleres i les van convertir en nuclis castrals o castells —castell de Cruïlles.

El creixement dels nuclis eclesials, però, gairebé no va alterar la forma de poblament predominant arreu del bisbat de Girona, els masos dispersos i aïllats a l'interior del terme parroquial. En realitat, les celleres van néixer perquè els pagesos dels masos donaven als seus fills segons, no hereus, els cellers que tenien a la sagrera per tal que hi establissin la seva residència. Molt probablement, la vinculació entre masos i parròquies remunta als temps dels seus orígens perquè tant els uns com les altres eren els successors de les vil·les i dels vilars altmedievals: a moltes parts del bisbat, existien veïnats que agrupaven

uns quants masos a l'interior de la parròquia; els seus noms coincidien amb els de les unitats de poblament altmedievals, però mentre no es realitzin més estudis arqueològics, no en sabem ni la seva constitució originària, al segle x, ni les fases de la seva disgregació posterior en masos.¹³

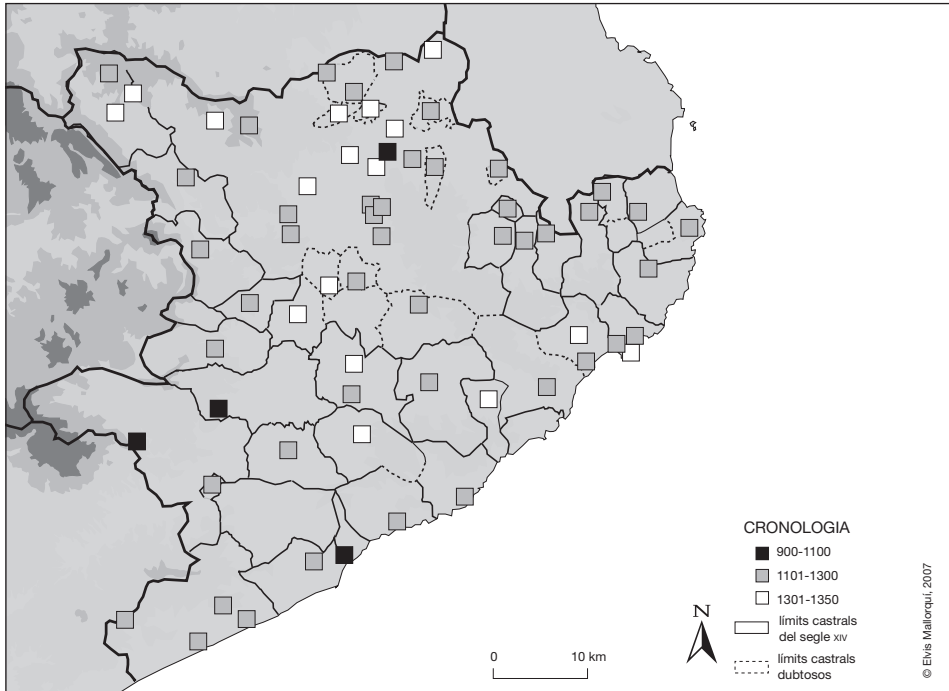
La importància de la parròquia en l'estructuració tant del territori com del poblament en el bisbat de Girona no ha de fer oblidar que existien altres elements vertebradors del món rural.¹⁴ D'una banda, la creació d'un mercat setmanal en un lloc determinat conferia un gran poder d'atracció sobre la població rural dels voltants. De l'altra, els castells, sobretot els que s'instal·laven en el cor de les celleres, van originar molts nuclis castrals, fortificats tots ells, que estaven en ple creixement als volts del 1300. A més, els castells van esdevenir noves demarcacions territorials superposades a les parròquies, sense arribar mai a formar una xarxa tan completa i definida com la parroquial; de fet, no va ser fins al segle XIV que els castells termenats van ser presos com a marcs locals d'organització de la defensa militar i d'exercici de la justícia, sobretot un cop el rei la cedia a un senyor feudal. Ara, tot i la literatura jurídica que van generar els castells termenats —als Costums de Girona, sobretot—, a les terres gironines els castells només van arribar a articular efectivament els sectors més allunyats de la capital —la vall d'Hostoles, el litoral i el vescomtat de Cabrera— (vegeu el mapa 2).

LA PARRÒQUIA I LA SENYORIA

A part de ser una unitat d'estructuració del territori rural, la parròquia estava relacionada directament amb l'organització feudal de la societat i s'integrava a la perfecció en l'entramat de la renda senyorial (vegeu la figura 1). Sobretot a través del delme, la principal prestació dels parroquians a la seva església, consistent, en principi, en la desena part de tots els productes obtin-

13. Elvis MALLORQUÍ (2009), «Els veïnats: orígens i evolució d'una demarcació territorial a l'interior de les parròquies del bisbat de Girona, segles X-XIV», a Jordi BOLLÓS i Enric VICEDO (ed.), *Poblament, territori i història rural: VI Congrés sobre Sistemes Agraris, Organització Social i Poder Local (Alguaire, 26 i 27 abril 2007)*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 361-396.

14. Víctor FARIAS (1999), «Las vilas de la región catalana en los siglos XI-XIV. Propuestas para el estudio del hecho urbano medieval», a *Les sociétés méridionales à l'âge féodal (Espagne, Italie et sud de la France Xe-XIIIe s.): Hommage à Pierre Bonnassie*, Tolosa, Université de Toulouse - Le Mirail, CNRS, p. 185-190; Víctor FARIAS (2004), «La vila i el mas: economia pagesa i mercat a la Catalunya Vella dels segles XI-XIV», a Enric VICEDO (ed.), *Fires, mercats i món rural: Quartes Jornades sobre Sistemes Agraris, Organització Social i Poder Local als Països Catalans*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 101-117.

MAPA 2. La xarxa de castells de les terres gironines.

guts a través de les activitats dels pagesos i vilatans. La poca documentació dels segles X, XI i XII que s'hi refereix ha fet pensar que eren poc importants, però tant els indicis d'aquest període com les evidències dels segles XIII i XIV fan pensar que els delmes havien estat i eren l'element fonamental de l'economia de bona part dels senyors, laics i eclesiàstics, de les terres gironines. D'una banda, les actes de consagració dels segles X i XI ja estableixen la percepció del delme des de la mateixa creació de la parròquia. De l'altra, les donacions d'esglésies, drets eclesiàstics i delmes de laics a institucions eclesiàstiques al segle XII, els reconeixements i les definicions de delmes dels senyors laics al segle XIII i el *Llibre verd dels feus* del bisbe de Girona del 1362 coincideixen a destacar que la majoria de delmes parroquials estava en mans dels senyors laics. Per això, podem pensar que va ser gràcies als delmes que els senyors feudals del segle XI van poder aixecar els castells i erigir-se en els principals dominadors de la societat medieval.

A partir del segle XII, es detecta una lenta tendència al traspàs de delmes i drets eclesiàstics de senyors laics a la catedral i algunes institucions monàstiques. La lentitud del procés va portar els bisbes del segle XIII a imposar la seva

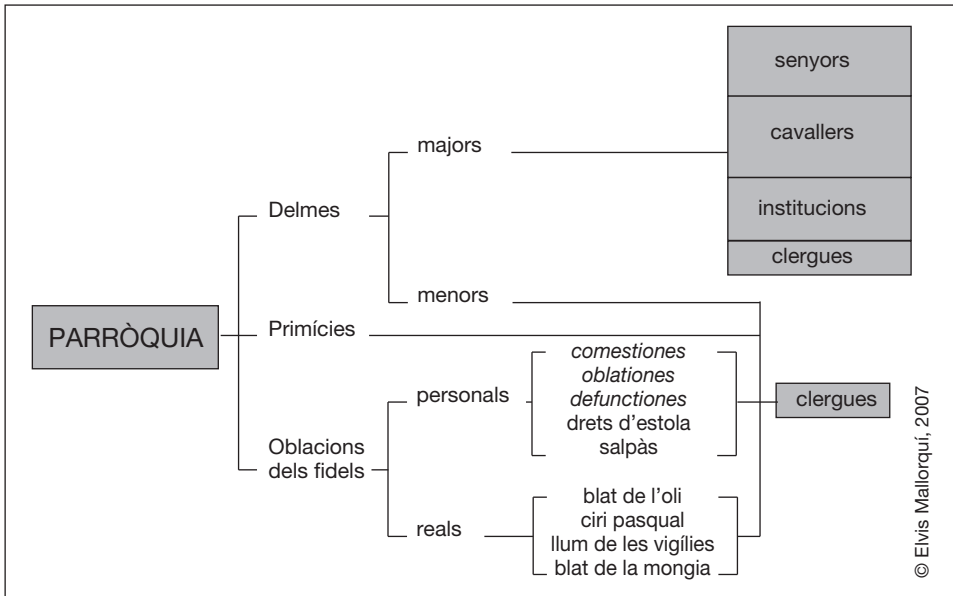

FIGURA 1. Els drets de les parròquies.

autoritat eminent sobre tots els titulars laics de delmes: els exigien la prestació d'homenatge i jurament de fidelitat igual com si es tractés d'un feu qualsevol i, així, els podien reclamar el pagament de terços i lluïsmes en cas de venda, donació o heretament.¹⁵ Aquesta voluntat dels bisbes no va donar fruits immediatament: primer calgué recollir els pergamins en els arxius de la Mitra i ordenar-los en diversos registres, tal com es va fer en temps del bisbe Pere de Rocabertí, entre el 1318 i el 1324; després els bisbes van utilitzar les visites pastorals per demanar als clergues parroquials com es repartia el delme a cada parròquia i quin valor tenia cada part; i, finalment, cap al 1362 es va redactar el *Llibre verd* després d'una enquesta més precisa parròquia a parròquia i recollint les dades que es conservaven en els llibres episcopals.

No tots els drets eclesiàstics anaven a mans dels senyors. Una part dels delmes menors —de petites parcel·les o d'uns pocs masos, o bé de productes secundaris que no eren ni els cereals ni el vi— i els delmes dels novals —allà

15. Pere BENITO (2005), «La submissió del comte Hug IV d'Empúries i de la noblesa emporitana a l'Església de Girona (1226-1229): una repercussió de la croada albigesa liderada per Lluís VIII, rei de França, a Catalunya», a *Església, societat i poder a les terres de parla catalana: Actes del IV Congrés de la CCEPC (Vic, 20 i 21 de febrer del 2004)*, Valls, Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana i Cossetània, p. 139-154.

on s'havien adequat per al conreu nous espais guanyats, en general, als aiguamolls—, juntament amb les primícies, es quedaven en mans dels rectors i diaques de les parròquies. Aquests també obtenien en exclusiva altres drets parroquials: es tractava de les oblacions dels fidels vius i dels difunts, dels pagaments per a la il·luminació de l'església i per a l'administració dels sagraments i de les almoines recollides per a les cerimònies litúrgiques. La problemàtica generada a partir de les crisis demogràfiques del segle XIV va fer que els juristes baixmedievals distingissin, dins les oblacions, les que es devien per a les persones —les *comestiones* o menjars, les *oblaciones* o donatius per als sagraments, les *defunciones* per als enterraments dels parroquians, els drets d'estola i el salpàs—, i les que es pagaven pels masos i les terres —el blat de l'oli, el ciri pasqual, el llum de les vigílies i el blat de la mongia.

LA PARRÒQUIA I LA SOCIETAT RURAL

La parròquia, a més de ser una entitat territorial i un conjunt de drets i prestacions, també era un col·lectiu humà. La parròquia era el punt de confluència de tres grups socials diferenciats: els clergues, els senyors i els pagesos (vegeu la figura 2). Això fa que calgui substituir els esquemes simples que oposaven els parroquians al seu rector o els pagesos al seu senyor per un model de comunitat rural més complex.

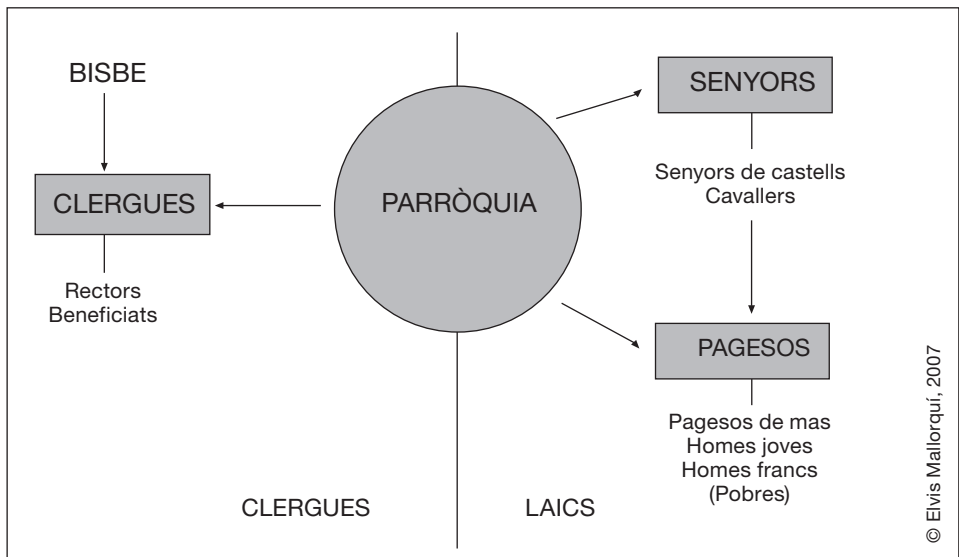

FIGURA 2. Parròquia rural i grups socials.

Els clergues

El clergues de les parròquies rurals es trobaven a mig camí entre la comunitat i el bisbe. El poder del bisbe havia canviat profundament entre el segle X i el XIV: havia passat de ser un càrrec cobejat pels comtes i pels magnats més poderosos a ser el veritable cap espiritual del bisbat. Van ser sobretot les directrius marcades pels canons del Concili IV del Laterà del 1215, pels concilis provincials de la Província Tarraconense des del 1229 i pels diversos sínodes diocesans de Girona, les que van establir les formes de control dels bisbes sobre les parròquies de la seva diòcesi i sobre els rectors que hi servien.¹⁶ A través de les actes conservades en els registres episcopals d'inicis del segle XIV, es pot conèixer com s'entrava en l'ofici sacerdotal: la primera condició era la tonsura; després, els candidats havien de cursar cant i gramàtica a l'escola i formar-se en l'estudi de les escriptures per tal d'adquirir els ordes del sotsdiaconat, del diaconat i del presbiterat, i, finalment, podien aspirar a obtenir un benefici eclesiàstic (vegeu la figura 3). Tot i això, molts clergues no seguien aquest camí: a vegades, amb l'ajuda d'un senyor o cavaller els clergues accedien ràpidament a un càrrec i, després, el bisbe els obligava a completar els seus estudis a Girona, per la qual cosa s'absentaven del servei a la seva parròquia. Però, en definitiva, tots els clergues i, sobretot, els que tenien cura d'ànimes havien de tenir cura de l'església i dels seus béns, cuidar el seu aspecte personal, respectar el celibat, predicar i administrar els sacraments i vetllar per la moralitat dels seus feligresos. I, en cas que desobeïssin aquests preceptes, podien ser multats econòmicament en ocasió de les visites pastorals o castigats amb l'excomunió i la confiscació dels seus beneficis i ingressos.

El nombre de clergues variava segons l'extensió i la riquesa de les parròquies: algunes de petites només tenien un rector; a les parròquies de bona part de les Gavarres i de les planes de la Selva i de l'Empordà convivia un sagristà amb un diaca; i a les parròquies més poblades hi havia almenys dos domers que compartien la cura d'ànimes, algun claver i diversos clergues amb beneficis simples en altars del temple parroquial. Lògicament, el valor econòmic dels ingressos dels clergues diferia en funció de la parròquia on residien i del càrrec que exercien: mentre que rectors i domers obtenien entre 8 i 12 lliures de renda anual, molts diaques, clavers i beneficiats es quedaven molt sovint

16. Tomàs NOGUER i Josep M. PONS GURI (1966-1967), «Constitucions sinodals de Girona de la primera compilació», *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses* (Girona), núm. 18, p. 49-212; Josep M. MARQUÈS (1994), *Concilis provincials tarraconenses*, Barcelona, Proa i Facultat de Teologia de Catalunya.

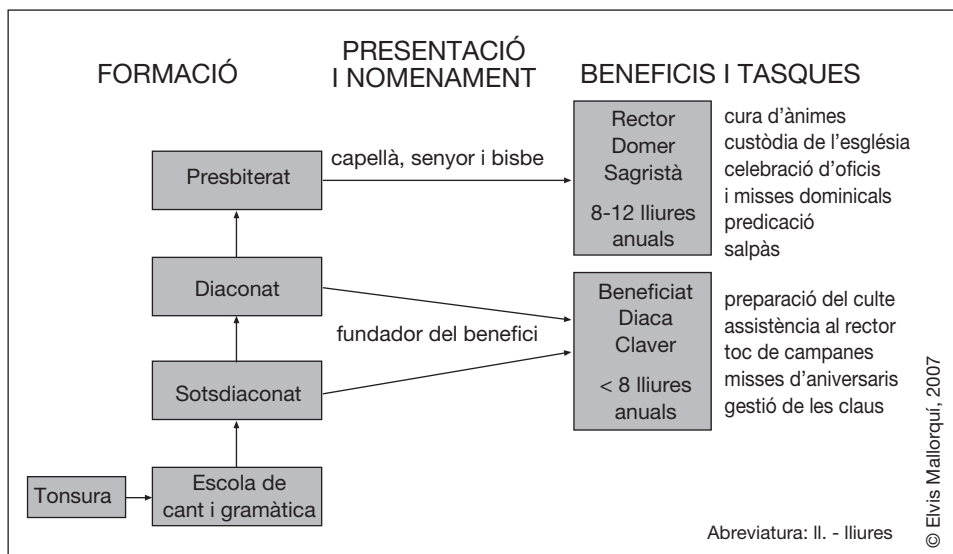

FIGURA 3. Els clergues de les parròquies rurals.

per sota de les 8 lliures, el límit que els eximia del pagament de la dècima eclesiàstica.¹⁷ Això pot explicar que alguns diaques i beneficiats servissin a la parròquia on havien nascut, i que conservessin els vincles amb els seus familiars i participessin en les lluites de bàndols a l'interior de la parròquia; mentrestant els rectors i els domers, més independents econòmicament, es distingien dels seus parroquians i actuaven com a transmissors de les directrius dictades pel bisbe i la cúria episcopal.

Els senyors

Segurament, els senyors feudals dels segles XI i XII controlaven d'una manera molt directa els clergues que servien en les parròquies que tenien sota el seu domini. Però, a mesura que els bisbes van consolidar el seu poder sobre les esglésies, els clergues i els delmes del bisbat, essencialment al llarg del segle XIII, els senyors van deixar d'incidir en la vida i en la conducta moral del conjunt dels parroquians. De fet, molts d'ells van intentar escapar del control que començava a exercir el bisbe i la cúria diocesana: molts senyors van construir capelles a l'interior dels castells per no haver d'acudir al temple parroquial, barrejar-se amb la resta de feligresos ni confessar-se davant el rector de la par-

17. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Reial Patrimoni, Mestre Racional, vol. 1802 (1364).

ròquia. No tots els senyors, però, ho van aconseguir: mentre que els grans nobles de les terres de Girona, com els vescomtes de Cabrera i els senyors de Cruïlles i Cervià, van construir i dotar monestirs benedictins al segle XI prop de les seves residències, la majoria dels cavallers no van poder construir capelles a les seves cases fortes i hagueren d'utilitzar el temple parroquial per distingir-se dels altres feligresos —instal·lant-hi les seves tombes, per exemple—, tot i que sovint s'havien d'enfrontar amb els clergues parroquials per aquest motiu.

Aquesta diferenciació entre la noblesa reproduïa la que ja existia en relació amb la possessió dels delmes per part de laics: els grans nobles i els senyors dels castells controlaven els delmes de les parròquies més extenses i riques, mentre que els cavallers només obtenien en feu alguns delmes de parròquies menys poblades. Però també existia una distinció entre les característiques dels drets que exercien els uns i els altres (vegeu la figura 4). D'una banda, els cavallers i petits senyors s'havien de conformar amb exercir el seu domini sobre un conjunt més o menys extens de terres i masos, sobre les quals obtenien parts proporcionals a la collita, censos fixos en diner o en espècie i taxes de mutació en cas de traspàs del mas o del camp. A més, solien obtenir els pagaments vinculats a la servitud dels homes propis, com la redempció i altres mals usos. I, finalment, també solien controlar algunes infraestructures essencials per a l'economia rural, com les ferreries, els forns i els molins. D'altra banda, pel fet de controlar un o més castells termenats, els grans senyors i nobles disposaven de dominis més extensos que no pas els cavallers, però també obtenien altres tipus de drets: controlaven l'accés dels pagesos als espais incultes de cada terme —els boscos, les pastures o els aiguamolls—; controlaven els mercats i les notaries; obtenien prestacions militars dels pagesos —obres, jornals, guaites i serveis militars—; i encara disposaven de drets de justícia sobre els que residien al terme del castell.

Al segle XIII i a inicis del segle XIV els reis catalans encara exercien algunes prerrogatives que els eren pròpies i que els situaven al capdamunt de tots els senyors laics: a través dels veguers i batlles, dirigien l'exèrcit reial del bisbat, perseguïen els infractors de la pau i treva i administraven la justícia criminal en el territori de Girona. A més, els monarques van consolidar i ampliar la seva presència efectiva al bisbat de Girona amb el control de Torroella de Montgrí, Palamós i Pals, sobretot davant el poderós comte d'Empúries. Però, a mesura que avançava el segle XIV i, sobretot, arran de les guerres del regnat de Pere III el Cerimoniós, els monarques van anar venent els seus drets jurisdiccionals als grans senyors de les terres de Girona, que van resultar molt més enfortits que en el període precedent.

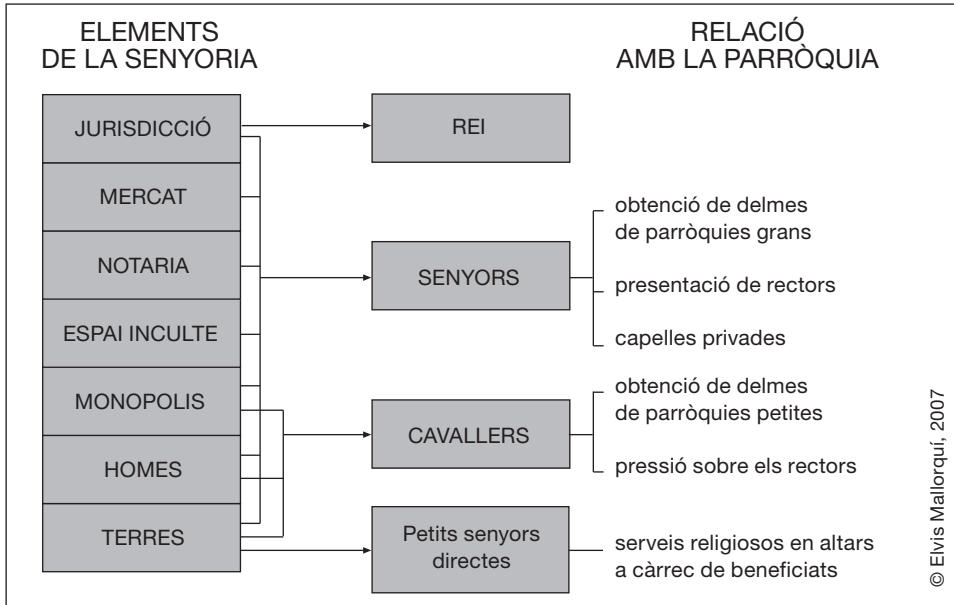

FIGURA 4. Senyors i parròquies rurals.

Els pagesos i les comunitats rurals

Després de resseguir els clergues i els senyors, les parròquies medievals constitueixen un magnífic observatori del funcionament intern de les comunitats rurals gironines (vegeu la figura 5). Les fonts de natura eclesiàstica les presenten com unes comunitats religioses formades pels fidels i pel rector que estaven ben integrades dins l'estructura de l'església medieval. El Concili IV del Laterà, l'any 1215, va definir per a tots els parroquians un model de vida cristiana que es va anar imposant al llarg de tot el segle XIII: els sermons dels rectors, bisbes i frares, el cant, els ciris, les llànties, les processons, la devoció per les relíquies, les pintures murals dels temples i, sobretot, la missa i les cerimònies litúrgiques, tot anava dirigit a adoctrinar els laics en els principis de la fe cristiana. Però no n'hi havia prou: calia que cada parroquià exterioritzés públicament la seva fe en cadascun dels actes principals de les vides dels parroquians —baptisme, confirmació, matrimoni i extremunció— i a través de la confessió i comunió, pel que fa a la confessió i a la comunió, almenys un cop cada any. De totes maneres, moltes persones incomplien les obligacions cristianes i eren excomunicades pels rectors per agredir-los físicament, per casar-se clandestinament, per no complir amb les seves obligacions i per cometre pecats d'incontinència, adulteri, usura, joc i blasfèmia, entre d'altres.

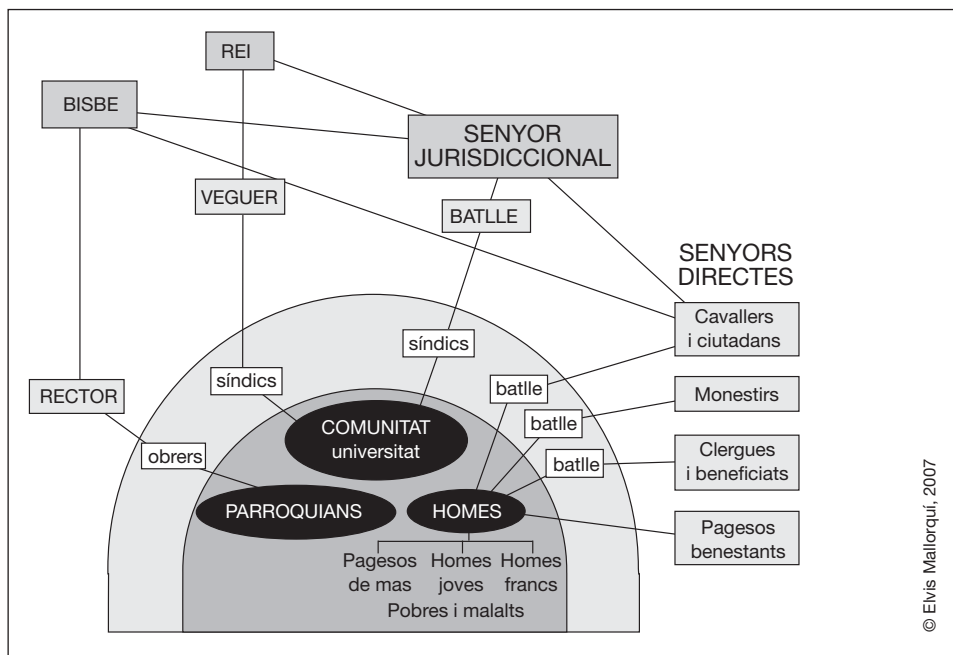

FIGURA 5. La comunitat rural.

El marc parroquial ofería als feligresos un cert marge d'actuació col·lectiva. L'obreria era una institució que s'encarregava del manteniment de l'edifici parroquial i de l'adquisició dels objectes litúrgics i dels vestits sacerdotals i, per fer-ho, els obrers, elegits pels feligresos amb la supervisió dels rectors, administraven uns quants recursos econòmics: petites participacions en els delmes i les oblacions al temple, propietat de terres i camps i censos anuals pagats per tots els parroquians, com el blat de l'oli. A més, les confraries garantien als seus membres un tractament igualitari a l'hora de la mort, és a dir, un enterrament digne i les pregàries necessàries per a la seva salvació. Però a les parròquies rurals hi havia gent que no hi podia participar directament per ser pobres i malalts; aquests havien de dirigir-se a la ciutat de Girona o als nuclis més poblats per tal de rebre aliment i vestit a través d'almoines o ser assistits en els hospitals.¹⁸

18. Christian GUILLERÉ (1980), «Assistance et charité à Gérone au début du XIV siècle», a Manuel RIU (dir.), *La pobreza y la asistencia a los pobres en la Cataluña medieval: Volumen misceláneo de estudios y documentos*, vol. I, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, p. 191-204; Christian GUILLERÉ (1981-1982), «Une insti-

Aquesta imatge igualitària de la comunitat parroquial xoca amb la que procedeix dels capbreus senyorial, que permeten diferenciar els habitants de les parròquies segons el nivell de riquesa —o la mida de les seves explotacions— i segons l'estatus jurídic —o grau de dependència envers els senyors. La primera distinció era entre els homes i dones sotmesos a servitud i els que eren, totalment o parcialment, francs i lliures gràcies a concessions reials, monàstiques o senyorial. Als ardiaconats de Girona i la Selva, els homes lliures es concentraven a la ciutat de Girona i en unes poques viles. Mentrestant, els serfs, que eren majoria al bisbat, estaven dividits internament entre els *rustici*, homes propis amb un mas o borda, i els *iuvenes homines*, homes propis sense mas, que residien en celleres i viles i que es dedicaven a l'artesania o al comerç. Sovint els pagesos de mas i els homes joves estaven vinculats familiarment, però les seves diferències els podien enfrontar, per exemple, pel control de l'obreria parroquial.

Els textos escrits des de la fi del segle XIII enregistren una nova institució en el món rural: la universitat, l'assemblea de veïns d'un terme parroquial o castral. Normalment a través d'uns síndics o representants, la universitat gestionava els espais incultes, controlava les pràctiques de la ramaderia en terrenys agraris, repartia els impostos directes entre els veïns per mitjà de talles, defensava les franqueses concedides a la població i, a vegades, dirigia l'obreria parroquial, les confraries i les almoines locals. Però això aquestes competències, a mitjan segle XIV, només les havien assumit les universitats d'unes poques viles més poblades i dinàmiques. A més, en aquest moment també es detecta que algunes persones sobresortien de la resta de membres de la comunitat rural, perquè exercien funcions en nom del conjunt de la comunitat —és el cas dels síndics i dels obrers parroquials—, o bé exercien càrrecs dins l'administració senyorial —és el cas dels batlles senyorial que pretenien accedir als grups privilegiats de la societat. Tots ells, però, continuaven formant part de la comunitat rural.

tution charitable face aux malheurs du temps: la Pia Almoïna de Gérone (1347-1380)», a Manuel RIU (dir.), *La pobreza y la asistencia a los pobres en la Cataluña medieval: Volumen misceláneo de estudios y documentos*, vol. II, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, p. 313-345; Christian GUILLERÉ (1993-1994), *Girona al segle XIV*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat i Ajuntament de Girona, 2 v.

CONCLUSIONS

Chris Wickham, en el seu treball sobre les comunitats rurals de la Toscana, deia que, abans de proposar teories sobre el desenvolupament de les comunitats, calia estudiar bé, en cada cas, quins factors havien estat els més decisius: la senyoria, la parròquia, els drets i usos comunals sobre la terra, el pes de la ciutat, les transformacions en la propietat de la terra.¹⁹ Amb la present recerca espero haver contribuït a remarcar el paper de la parròquia a l'hora de crear i organitzar les comunitats del bisbat de Girona (vegeu la figura 6). El punt de partida són els temples cristians que, fins al segle IX, s'havien instal·lat enmig d'un territori organitzat a través de vil·les i vilars rurals. Els segles X i XI coincideixen amb la parroquialització definitiva del bisbat de Girona. La implantació del delme va alterar l'ordenació territorial preexistent de vil·les i vilars perquè va establir la primacia del nucli amb l'església sobre la resta d'assentaments. La creació de les parròquies es va allargar durant dos segles, però la xarxa final no va deixar espais buits. A més, al llarg del segle X s'observa com el protagonisme de clergues i comunitats rurals en les primeres actes de consagració deixa pas al paper que hi tenien personatges més poderosos que actuaven sols. Al segle XI el pes d'aquests magnats es fa més evident: molts d'ells aixequen fortaleses en el cercle de pau que voltava el temple i s'apropien definitivament dels drets eclesiàstics, dels delmes sobretot. Així, a les terres de Girona la feudalització de la societat hauria començat per la parròquia.

A partir del segle XII s'inicien una sèrie de tendències que s'allarguen fins al segle XIV. En primer lloc, la seu de Girona i alguns establiments monàstics importants van aconseguir que molts nobles els donessin o els restituïssin tots o, més sovint, part dels drets sobre diverses esglésies del bisbat de Girona. Aquests drets eclesiàstics van passar a ser gestionats pels capellans, que també supervisaven el servei religiós efectuat pels clergues que residien efectivament en les parròquies rurals. Al segle XIII es va produir una segona etapa en el procés de retorn dels drets sobre les esglésies a la titularitat episcopal: els bisbes de Girona van convertir-se en senyors eminents dels delmes dels bisbats i, sense posar en dubte la propietat laica, van aconseguir que els senyors feudals els prestessin homenatge pels delmes. A la vegada, els bisbes van consolidar el seu control sobre els rectors de les parròquies: reservant als capellans i als senyors de les parròquies el dret de presentació, el bisbe es reservava la facultat de no-

19. Chris WICKHAM (1995), *Comunità e clientele nella Toscana del XII secolo: Le origini del comune rurale nella Piana di Lucca*, Roma, Viella.

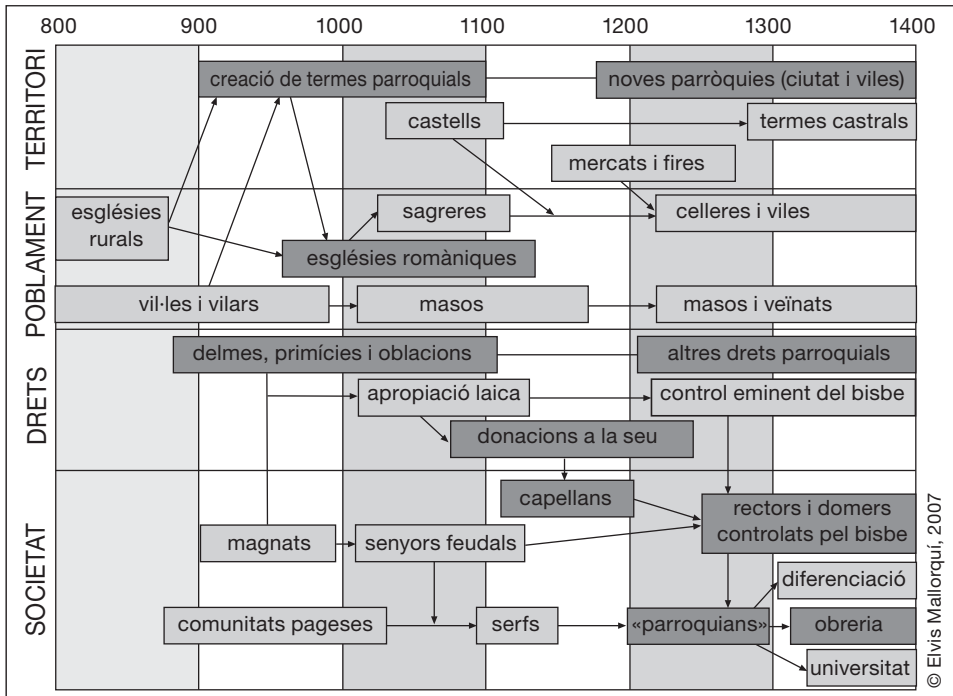
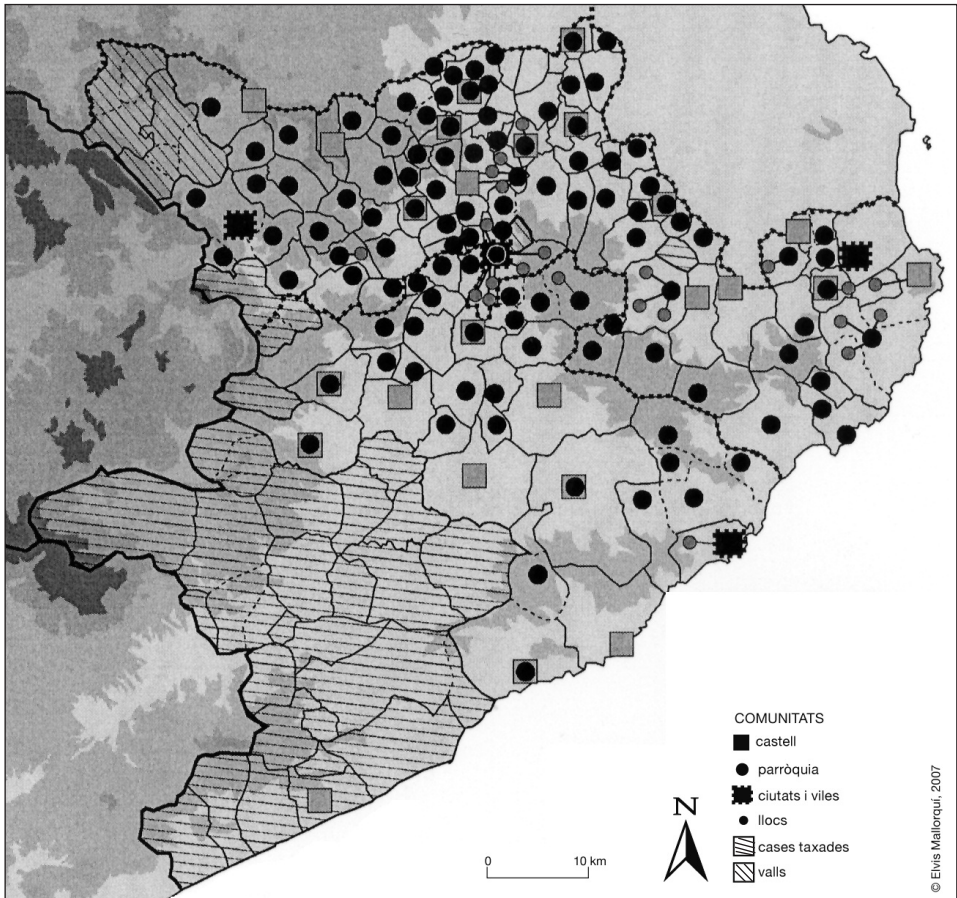

FIGURA 6. Evolució cronològica de les parròquies i de les comunitats rurals.

menar i destituir tots els clergues. En segon lloc, mentre els delmes romanien el fonament més sòlid de l'economia dels senyors, la senyoria sobre terres i homes s'hauria adequat a les unitats de poblament de l'interior de les parròquies, els masos, i hauria desenvolupat un estricte control sobre els seus habitants a través de la servitud. Potser per això l'*incastellament*, el procés de concentració de l'hàbitat entorn de les fortaleses senyorials i la transformació del paisatge rural que els voltava no va tenir un paper gaire rellevant a les terres de Girona, a excepció dels extrems dels ardiaconats de Girona i la Selva, el litoral i les terres del vescomtat de Cabrera.

Al segle XIV, les comunitats del camp gironí apareixen com una realitat complexa: mentre que les visites pastorals les presenten com un conjunt de fidels sotmesos a les directrius morals dels bisbes, els capbreus i la documentació notarial permeten perfilar amb prou precisió la diferenciació interna existent. No es tracta, com s'havia defensat fa uns anys, d'una oposició entre una minoria de remences benestants i una majoria de pagesos lliures i pobres, sinó d'una distinció entre els habitants dels masos i els dels nuclis de poblament concentrat, normalment tots sotmesos a diferents graus de servitud. Enmig

d'aquesta complexitat, s'evidencien algunes formes de gestió col·lectiva: els obrers de les parròquies, elegits per la resta de feligresos i supervisats pel rector, s'encarregaven del manteniment del temple parroquial; i la universitat, l'assemblea del conjunt de caps de casa d'un territori, d'acord amb la voluntat dels senyors, assumia una sèrie de competències vinculades amb la gestió dels espais incultes i dels boscos, amb l'organització de la defensa i, sobretot, amb la recaptació dels impostos. De fet, les universitats no es van generalitzar del tot fins a mitjan segle XIV, quan les Corts van establir el pagament d'impostos directes sobre tota la població del Principat de Catalunya que s'havien de recaptar a través dels fogatges. En aquest moment, i a una bona part del bisbat de Girona, la parròquia era l'única institució que permetia distingir des de l'exterior —en aquest cas, des de l'Administració reial— les comunitats rurals.

MAPA 3. Les comunitats gironines segons els fogatges (1358-1378).

Així doncs, el mapa de les comunitats gironines segons els fogatges dels anys 1358-1378 és la constatació directa que la parròquia va esdevenir la forma organitzativa predominant en el territori rural del bisbat de Girona, per damunt dels castells termenats, que només articulaven els sectors més allunyats de la ciutat de Girona (vegeu el mapa 3). Al centre del bisbat, al voltant de la ciutat de Girona, la parròquia era la institució que més renda proporcionava als senyors i, a més, els oferia un marc territorial estable per a l'organització dels dominis d'institucions eclesiàstiques, de cavallers, ciutadans i fins i tot pagesos benestants. A més, la parròquia havia esdevingut l'estructura fonamental a partir de la qual s'havien organitzat internament les comunitats retratades en els fogatges perquè no existia cap altre institució que pogués exercir aquest paper.